

UOT 801.73

FƏXRƏDDİN EYLAZOV

AMEA NAXÇIVAN BÖLMƏSİ ƏLYAZMALAR FONDUNDA SAXLANILAN
“TƏZKİRƏ” NÜSXƏLƏRİNİN OXŞAR VƏ FƏRQLİ CƏHƏTLƏRİ

Təzkirələr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının ilk nümunələridir və klassik irsin toplanması, yayılması və təbliği, ayrı-ayrı yazıçılar haqqında müxtəlif xarakterli məlumatların qorunub saxlanması sahəsində böyük iş görmüşdür. Təzkirə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının ən uzun ömürlü və həm də ən kütləvi şakillərindən biridir.

Məqalədə elmi-ədəbi janr olaraq təzkirənin yaranması və formalaşması tarixini nəzərdən keçirmək, Azərbaycan təzkirəçiliyini Yaxın və Orta Şərq kontekstində öyrənmək, Azərbaycan təzkirəçiliyinin keçdiyi inkişaf mərhələlərini müəyyənləşdirmək, hər mərhələnin özünəməxsus cəhətləri və təzkirə ənənəçiliyi ilə ortaq xüsusiyyətlərini üzə çıxartmaq, ədəbiyyat məsələlərini öyrənmək və bütövlükdə təzkirənin ədəbiyyat tariximizdəki yerini müəyyənləşdirmək. Təzkirələrin tədqiqi tarixi buradakı klassik irsin araşdırılması ilə eyni vaxta düşür. Lakin təzkirəçiliyin inkişaf tarixinin elmi şəkildə öyrənilməsinə 1960-cı illərdən başlanılmışdır. Günümüzədək bu sahədə müxtəlif tədqiqatlar aparılmış, “Məcməül-xəvas”, “Gülşənüş-şüəra”, “Ataşkədə”, “Təzkireyi-Nəvvab”, “Riyazül-əşiqin” təzkirələrinin ədəbiyyat tariximiz üçün məziyyətləri və qiymətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Açar sözlər: *Mətnşünaslıq, Naxçıvan, Təzkirə, Riyazül-əşiqin, Təzkireyi-Nəvvab, ədəbiyyat tarixi.*

XIX əsrdə Azərbaycanda yazılan təzkirələr bir çox cəhətdən orta əsr mənbələrindən fərqlənirdi. Belə ki, bu təzkirələrin bir çoxu məhəlli xarakter daşdığından, adı yaşadığı qəzadan kənarında tanınmayan şairlər də orada öz əksini tapa bilirdi. Məsələn, Nəvvabın öz təzkirəsinə daxil etdiyi səksəndən artıq şairin hamısı XIX əsr Şuşa və onun ətraf kəndlərindəndir. Əlbəttə, bu şairlərin çoxunu Şuşadan kənarında tanıyan yox idi. Bu dövr təzkirələrinin xüsusi cəhətlərindən biri də xalq şeiri üslubunda yazanları da əhatə etməsidir. Bu dövrdə tərtib olunan mənbələrdə Yaxın Şərqi müxtəlif xalqlarının nümayəndələrinə rast gəldikdə, XIX əsrin ikinci yarısında yazılan bir çox təzkirələrdə, demək olar ki, ancaq Azərbaycan sənətkarları haqqında məlumat verilir [10, s. 79]. Məhəlli xarakterli təzkirələrin bariz nümunəsi olan “Təzkireyi-Nəvvab” nəinki Mir Möhsün Nəvvabın əsərləri içərisində, həmçinin ədəbiyyat tarixçiliyimizdə də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu təzkirənin yazılması XIX əsr Azərbaycan, ən əsas isə Şuşa ədəbi mühiti ilə sıx bağlı olub. Bu dövrdə Şuşa şəhərində iki ədəbi məclis – “Məclisi-üns” və “Məclisi fəramuşan” fəaliyyət göstərirdi. Mir Möhsün Nəvvab da “Məclisi fəramuşan” a rəhbərlik etmişdir. Klassik irsin araşdırılması, poeziya və ədəbi nümunələrin təhlili, başqa ədəbi məclis üzvləri ilə şeirləşmə, bu şeirləşmələrin nəticələrinin təhlili “Təzkireyi-Nəvvab” kimi bir əsərin meydana gəlməsinə səbəb olur. Mir Möhsün Nəvvab təzkirənin müqəddiməsində etiraf edir ki, bu əsəri yaxın dostlarının təhriki ilə 1891-ci ildə yazmağa başlamış və 1892-ci ildə bitirdikdən sonra da üzərində işləmişdir. Bunu təzkirədə olan qeydlər və boş buraxılmış səhifələr də sübut edir. Təzkirənin bütün nəsr hissəsi və şeirlərinin böyük qismi fars dilindədir. Əsər iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə Vaqif, Vədadi, Kərbəlayi Şəfi Vəzeh, Qasım bəy Zakir, Cəfərqulu xan Arif Nəva, Məhəmməd bəy Aşiq, Aşiq Pəri, Abdulla bəy Asi və başqaları daxil olmaqla otuz beş, ikincisində isə Natəvan, Mehdiqulu xan Vəfa, Fatma xanım Kəminə, Həsənəli xan Qarabaği, Mirzə Rəhim Fəna, Məmo bəy Məmai, Mirzə Həsən Yüzbaşov, Mir Abbas Ağah, Mir Mehdi Xəzani və başqalarından ibarət əlli səkkiz şair haqqında məlumat verilir. Bu şairlərin birinci qismi müəllifin zamanında artıq

öz dünyasını dəyişmişdi. İkinci qismini isə Nəvvab yaxından tanıyırdı, onlarla şəxsi və ədəbi əlaqəsi var idi. Bu şairlər müasirləri idilər. Təzkirənin sonunda verilən qısa qeydlər və adlar isə onu göstərir ki, müəllif təzkirəyə Qarabağdan kənarda olan şairlər haqqında bir fəsil də daxil etmək fikrində olmuşdur. Nəsrəddin Qarayev təzkirədə olan mühüm bir məsələyə öz münasibətini bildirərək yazır: “Burada diqqəti cəlb edən başlıca məsələ Nəvvabın Vidadi haqqında qeydidir. O, yazır: “Mirzə Vəli Bayram xan oğlu Baharlıdır. Baharlı isə Qarabağın Şuşaya tabe olan bir kəndinin adıdır. O, Baharlıda anadan olmuşdur. Tərəkmədir və Molla Pənah Vaqifin müasiri idi. Məlum olduğuna görə, Molla Vəli Qarabağın hakimi mərhum İbrahim xan Cavanşirin sarayında ona yaxın adamlardan biri idi. Təsədüfən İbrahimxəlil xan bir iş üçün onu İrana, Fətəli Şahın hüzuruna göndərir. Molla Vəli Fətəli Şahın hüzurunda sət danışır. Şah onun sözlərindən qəzəblənir, fərman verir ki, Molla Vəlini topun ağzına bağlayıb atəş açmaqla öldürsünlər. Molla Pənahla rəqib idilər, həmişə onunla müşavirə etmiş və bir-birinə həcv etmişlər...”. Doğrudan da Vaqif İbrahim xanın sarayında baş vəzir olanda Baharlı kəndindən Mirzə Vəli bir neçə elçi ilə Fətəli Şahın sarayına göndərilmiş və orada qətlə yetirilmişdir. Lakin Molla Pənah Vaqif Baharlı kəndindən olan Molla Vəli ilə yox, öz həmyerlisi – qazaxlı Molla Vəli Vidadi ilə şeirləşmişdir. Molla Vəli Vidadinin şeirlərini Baharlı Molla Vəliyə aid etməkdə səhvə yol vermişdir” [10, s. 84]. Təzkirənin maraqlı, diqqətəlayiq cəhətləri çoxdur. Məsələn, bir çox şeirlərin nə münasibətlə yazılması o dövrün ədəbi prosesini izləmək, şairlərin həyat və yaradıcılığını ətraflı öyrənmək baxımından olduqca dəyərlidir. “Təzkireyi-Nəvvab”ın diqqətəlayiq cəhətlərindən biri də indiyədək təzkirələrin heç birində rast gəlmədiyimiz avtoqraf toplamaqdır. Təzkirəni yazarkən müəllif bir çox şairləri yanına dəvət etmiş və şeirlərini xatirə olaraq avtoqraf kimi həmin kitaba yazdırmışdı. Bu mümkün olmadıqda isə şairlərdən avtoqraf vərəqləri alaraq təzkirəsinə tikmişdir. Əkrəm Bağirov isə təzkirəni sənətkarlıq baxımından belə xarakterizə edir: “Nəvvabın gözəl müşahidə qabiliyyəti, təhlil bacarığı imkan vermişdi ki, o, öz təzkirəsində hər bir şəxsin qısa, lakonik ədəbi portretini, görüş və maraq dairəsini çox məharətlə təsvir edib əsərinə qiymət verə bilsin” [2, s. 5]. Azərbaycan təzkirəçiliyi tarixinə öz yeniliyi ilə daxil olan əsərlərdən biri də Məhəmmədəğa Müctəhidzadənin “Riyazül-əşiqin” təzkirəsidir. 1912-ci ildə İstanbulda çap olunmuş “Riyazül-əşiqin” təzkirəsinin orijinal əsər və ya tərcümə olması barədə də fikir ayrılığı mövcuddur. Məhəmmədəli Tərbiyətin “Dənışməndani-Azərbaycan” əsərində bu təzkirənin “Təzkireyi-Nəvvab”ın türk dilinə tərcüməsi olması fikrini irəli sürməsi tədqiqatçıların nəzərini hər iki əsərin ortaq və fərqli xüsusiyyətləri üzərinə yönəltmişdir. Aljira Topalova “Riyazül-əşiqin” təzkirəsinin tədqiqinə həsr olunmuş namizədlik dissertasiyasında bu məsələni aydınlaşdırmağa çalışaraq yazır ki, hər iki təzkirəni müqayisə etdikdə məlum oldu ki, təzkirələrdə yalnız otuz beş müştərək şairin bioqrafiyası özünə yer almışdır. Gətirilən şeir nümunələri arasında da xeyli fərqlər vardır. Nəvvabın təzkirəsində doxsan bir şair haqqında məlumat olduğu halda, Müctəhidzadə təkcə I cildə yetmiş səkkiz şairin barəsində məlumat verir. Verilən məlumatların dəqiqliyinə görə də Müctəhidzadə Nəvvabı xeyli qabaqlamışdır. Məsələn, Vidadi haqqında danışarkən, Nəvvab onun Şuşanın Baharlı kəndində anadan olduğunu söyləyir. Halbuki Vidadi, Qazaxda doğulmuş, sonralar Qarabağa köçmüşdür. Müctəhidzadə onun haqqında dəqiq və dolğun məlumat vermiş, Vaqiflə dostluğundan və həyatının başqa cəhətlərindən geniş danışmışdır. Nəvvab öz təzkirəsində şairlərin fiziki və mənəvi xüsusiyyətlərindən danışdığı halda, Müctəhidzadə bu kimi cəhətlərə çox da fikir verməmiş, əsasən onların təhsil və savad dərəcələrindən, sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir. Hər iki əsərdə özünə yer tapan

ortaq şeir nümunələri çox azdır və onların sayı iki və ya üçü keçmir. Hətta bu nümunələrin özündə də variant müxtəlifliyinə təsadüf etmək mümkündür. Bütün bunlar göstərir ki, Müctəhidzadə uzun illər ərzində axtarışlar apararaq orijinal bir əsər yaratmışdır və ağır zəhmətin bəhrəsi olan bu əsər heç vaxtla Nəvvab təzkirəsinin tərcüməsi hesab oluna bilməz [8, s. 64]. Azərbaycan dilində yazılan “Riyazül-əşiqin” təzkirəsi də XIX əsr milli-məhəlli təzkirələr üçün xarakterik olan bir formada – iki hissədə yazılmışdır. Birinci hissədə təzkirə yazılarkən artıq dünyasını dəyişmiş şairlər haqqında, ikinci hissədə isə müəllifin müasiri və həyatda olan ədiblər haqqında olan məlumatlar, onların əsərlərindən nümunələr verilmişdir. Əsərin müqəddiməsindən məlum olur ki, təzkirə İskəndər bəy Rüstəmbəyovun sifarişi ilə yazılmışdır. Əsər hicri qəməri 1325-ci ildə müəllif tərəfindən sona çatdırılmışdır. Bu barədə müəllif müqəddimədə məlumat verərək yazmışdır: “Qəzəz, şu təmənnamın surəti miratizəmirimdə ciltvəgər idi. Tainki hicrətin min üç yüz iyirmi beşində bir gün cənabisəckar İskəndər bəy Rüstəmbəyov ki, cümleyi-əyani-vilayətdən və Təzkirənin müqəddiməsində yazırdı. “Riyazül-əşiqin” iki mövqeyə və bir bağçaya məqsun olundu”. Bu ifadədən anlaşılır ki, təzkirə iki cild şəklində planlaşdırılmışdır. Darayi-zəkavətü-mərifət idi və iqlimu dənışü qiyasətdə vaqieh İskəndərü-zəmanü zülmati-Qarabağ içrə abən cəddi çün abi-həyat mənbəyi-cudü ehsan idilər hüzuruna müşəvvəf olub ayineyi-qəlbimdə müsəvvər olan müddəanı nişan verib və şərəiti-bəndəliyi yerinə yetirdim”. Göründüyü kimi, Müctəhidzadənin Türkiyədə təhsil alması və əsərin İstanbulda nəşri onun qrammatik prinsiplərinə təsirsiz qalmamışdır. Təzkirədə şairlərin sıralanması onların vəfat tarixləri üzrə olsa da, bu qaydaya hər zaman əməl olunmamışdır. Bu cür düzülüş əsas etibarilə 1255-ci ildən sonraya aiddir. Təzkirələrdə bu uyğunsuzluğun səbəbi isə şairlərin bioqrafiyasında ölüm tarixlərinin göstərilməsi ilə bağlı olur [8, s. 60]. “Riyazül-əşiqin” təzkirəsinin ən yadda qalan cəhəti isə Azərbaycan təzkirə ənənəçiliyində ilk dəfə olaraq şairlərin avtoqraflarının verilməsidir. Əkrəm Bağirov bu təzkirəni Nəvvab təzkirəsi ilə müqayisə edərək üstünlüyü növbə ilə gah Nəvvaba, gah da Müctəhidzadəyə verərək yazır: “Lakin hər iki halda “Riyazül-əşiqin” təzkirəsi XIX əsr Azərbaycan ədəbi mühitini, onun inkişaf rəngarəngliyini öyrənmək baxımından ilk mənbə kimi olduqca maraqlı bir əsərdir” [9, s. 5]. XIX əsr təzkirəçilərindən Qarabağın təzkirəsində də, əsasən, Qarabağda yaşamış şairlərdən bəhs edilmişdir. O, Vaqif və Vidadinin həyatına aid bütün mənbələrdən daha artıq məlumat vermişdir. Qarabaği Sarı aşiqdən ilk dəfə danışan təzkirəçidir. Lakin o, heç bir şairin əsərini şərh etməmişdir [1, s. 6].

AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondunda mühafizə olunan 3 ədəd təzkirədə (Riyazül Arifin, Rizaqulu xan Hidayət, Tehran, 1305 h.q., 368 səh. fars dilində ornamentlidir [4]. Riyazül Aşiqin, Müştəri Müstəhidzadə Qarabaği, 1328 h.ş., İstanbul, 278 səh., fars dilində[5] və Təzkireyi Nəvvab, Mir Möhsün Nəvvab, Bakı, 1913, 248 səh., fars dilində [6]). 5 Naxçıvanlı müəllifin (Əbu Əli Ordubadi, Molla Abbas Vənəndi, Müslüm Vənəndi, Hüseyin Çakər, Mirzə Muxtar) həyat və yaradıcılığında bəhs olunmuşdur. Bu təzkirələrdə verilən məlumatlar bir mənbə kimi çox qiymətlidir.

Orta əsrlər və XIX əsr Azərbaycan təzkirələrini nəzərdən keçirdikdən sonra belə bir nəticəyə gəlirik ki, XIX əsrdə təzkirəçilik orta əsr ənənəçiliyindən və Şərq kontekstindən ayrılaraq milli məhəlli xarakter qazanmaqla yanaşı şairlərin şəxsiyyəti və əsərlərinin sənətkarlıq xüsusiyyətləri üzərindəki görüşlərini mümkün qədər əhatəli çatdırması ilə müasir ədəbiyyatşünaslıq elminə bir addım daha yaxınlaşmışdır. Bununla yanaşı təzkirələrin araşdırılması regionun orta əsrlər dövrü üzrə tədqiqatların dərinləşməsində istifadə ediləcək yeni mənbə kimi qiymətlidir. Bu da öz növbəsində orta əsrlər dövrü elmi mühitini yaxından izləmək

üçün əsaslı zəmin yaradır. Bununla yanaşı orta əsrlər dövründə regionun ədəbi dili, kitabçılıq sənəti, katiblik, təzkirəçilik və digər sahələrin öyrənilməsində əsaslı qaynaq kimi istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Muradova M. Sadiq bəy Sadiqinin həyat və yaradıcılığı. Bakı: Elm, 1999.
2. Nəbiyev B. Firudin bəy Köçərli. Bakı: Gənclik, 1984.
3. Mümtaz S. Təzkirələr. 2 vərəq, fond № 24. inv. siyahı 1, saxlama vahidi № 414.
4. Rizaqulu xan H. Riyazül Arifin. Tehran, 1305 h.q., 368 s. AMEA Naxçıvan Bölməsi, Əlyazmalar Fondu, şifr: B 84/164.
5. Müstəhidzadə M.Q. Riyazül Aşiqin, 1328 h.ş., İstanbul, 278 s., AMEA Naxçıvan Bölməsi, Əlyazmalar Fondu, şifr: B 85/165.
6. Mir Möhsün N. Təzkireyi Nəvvab, Bakı, 1913, 248 s., AMEA Naxçıvan Bölməsi, Əlyazmalar Fondu, şifr: B 86/166.
7. Tərbiyat M. Danişməndani-Azərbaycan. Bakı: Azərneşr, 1987, 464 s.
8. Topalova A. Ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsində təzkirələrin rolu və Ağa Məhəmməd Müctəhidzadənin "Riyazül-aşiqin" təzkirəsi: Filol. elm. nam. ... diss. Bakı: Elm, 2001.
9. Бакыханов А. Гюлистан-Ирам. Баку, 1991, 219 с.
10. Крымски А.Е. Низами и его современники. Баку, 1981, 364 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: eylazov.f@gmail.com

Fakhraddin Eylazov

SIMILAR AND DISTINCTIVE FEATURES OF COPIES OF "TAZKIRE" STORED IN THE MANUSCRIPT FUND OF THE NAKHCHIVAN BRANCH OF ANAS

Memoirs are the first examples of Azerbaijani literary criticism and have done a great work in the field of collecting, disseminating and propagating classic heritage, and preserving different types of information about individual writers. Memoir is one of the long living and most massive types of Azerbaijani literary criticism.

The article aims to examine the history of the emergence and formation of the scientific-literary genre, to study Azerbaijan's history in the context of Middle and Middle East, to identify the developmental stages of the Azerbaijani memoir tradition, to identify the distinctive features of each stage and its commons with memoir tradition, to learn literary matters and to determine the place of memoir in our history. The investigation history of memoirs coincides with the research of classical heritage here. However, the scientific study of the development history of memoirs began in the 1960s. Different researches have been conducted in this area so far, as well as the virtues and values of the memoirs like "Majmuul-hawas", "Gulshanush-shuara", "Ataşkhada", "Tazkireyi-Navvab" and "Riyazul-ashiqin" has been determined.

Keywords: *Text study, Nakhchivan, Memoir, Riyazul-ashiqin, Tazkireyi-Navvab, history of literature.*

Факреддин Эйлазов

СХОДНЫЕ И ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ЧЕРТЫ ЭКЗЕМПЛЯРОВ «ТЕЗКИРЕ», ХРАНЯЩИХСЯ В ФОНДЕ РУКОПИСЕЙ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАНА

Тезкиры являются первыми примерами азербайджанского литературоведения и проделали большую работу по сбору, распространению и пропаганде классического наследия, защите различных сведений об отдельных писателях. Это одна из самых продолжительных и самых массовых форм литературоведения в Азербайджане.

В статье рассматривается история возникновения и формирования тезкире как научно-литературного жанра, изучается азербайджанское тезкиреведение в контексте Ближнего и Среднего Востока, определяются этапы развития азербайджанского тезкиреведения, раскрываются особенности каждого этапа, общие с самобытностью свойства, изучаются вопросы литературы, и в целом определяется место тезкире в истории нашей литературы. История изучения тезкире совпадает с изучением здесь классического наследия. Однако научное изучение истории развития тезкире началось с 1960-х годов. На сегодняшний день проведены различные исследования в этой области, определены достоинства и значение литературных тезкире «Меджмаул-Хавас», «Гюльшануш-Шуара», «Атешке», «Тазкирейи-Навваб», «Риязул-ашигин» в нашей истории.

Ключевые слова: *Текстоведение, Нaxчыван, Тезкире, Риязул-ашигин, Тезкирейи-Навваб, история литературы.*

(Filologiya üzrə elmlər doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 30.05.2019
Son variant 29.08.2019